

МЕДІЄВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Людмила Мостова

+

ГАРМОНІЯ ХРИСТІЯНСЬКИХ ТА ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ПЕРЕДРЕНЕСАНСНЕ ЯВИЩЕ В "ІЗБОРНИКУ" СВЯТОСЛАВА 1073 РОКУ

У статті з'ясовується зв'язок між літературою Київської Русі та літературою Візантії. Увага акцентується на дослідженні образності, тропів та поетики.

Ключові слова: образність, троп, поетика.

The article deals with the investigation of the connection between Kyiv Rus literature and Byzantine literature. The figurative peculiarities, stylistic devices and poetics are being viewed in the article.

Keywords: figurativeness, stylistic device, poetics.

Вагому роль для становлення і розвитку писемної літератури на давньоруському ґрунті мали візантійські літературні джерела. У пору запровадження християнства на Русі візантійська література вже мала культ писемного слова і книжності, породжений Святим Письмом. Як зазначає І.Єрьомін, "в XI і XII століттях візантійська література переживала прекрасний "ренесанс". За тих часів з'явився чималий інтерес до античності, до поезії, прози та філософії, до історії (Фу-кідид і Полібій, Геродот і Ксенофонт) та до світської сатири (на штиб Лукіанової). То були часи, коли світські й церковні можновладці вивчали та коментували Гомера, Гесіода, Піндара, Аристофана й Менандра, коли досліджувалися Платон і Аристотель, коли релігій-на література прагнула охопити екзегезу та полеміку" [4, 9-10]. Тож виникає потреба осмислити, досягнути істину християнізації Русі через книжне вчення. Володимир, охрестивши Русь, "став у знатних людей

дітей забирати і оддавати їх на учення книжне" [5, 66], а Ярослав "зібрав писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо Святеє, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова" [5, 89]. Тож закономірним був той факт, що література давньої України-Русі на зорі свого існування орієнтувалася на письменство візантійського і болгарського походження. Відбувалося плідне перенесення на давньоукраїнський ґрунт багатьох пам'яток, спочатку у південнослов'янських (болгарських) перекладах, а потім і у власних, давньоруських переробках. Однак слід пам'ятати, що письменству Русі з самого початку був притаманний творчий підхід до всіх запозичень, адже культивувалася християнська модель культурної людини, яка прагнула досягнути істину за допомогою авторитетних книг.

Отже, християнська релігія сприяла засвоєнню на Русі набутків європейської культури, які переносилися разом із християнською літературою, утверджуючи єдину християнську спільність.

"Ізборник" Святослава 1073 р. — стародавня антологія творів різних авторів, друга за давністю після "Остромирового Євангелія" точно датована слов'янська рукописна книга, яка збереглася повністю в художньому вигляді XI ст. За змістом "Ізборник" становить своєрідну енциклопедію візантійської ученості і списаний був для чернігівського князя Святослава Ярославича, від імені якого й дістав свою назву. Вважають, що цей збірник творів письменників VIII-IX століть — Василя Великого, Іусина Філософа, Кирила Олександрійського, Теодора Кирського, Іоанна Златоуста та інших — перекладено з грецького збірника IX ст., який був укладений для болгарського царя Симеона і який з Болгарії потрапив на Русь. На наш час зберігається близько 30 списків цієї пам'ятки, переписаних у XVI-XVII ст. "Ізборник" містить близько 380 статей, що належать майже 40 авторам. Це — літературний, науковий та філософський твір, що торкався багатьох проблем духовного життя і сучасних знань, передісторія оригінального письменства та лектури в епоху Середньовіччя, що ознайомлює кияворуську культуру з риторикою і поетикою. "Ізборник" Святослава 1073 р. — результат творчого надбання руських книжників, прикрашений яскравими ілюстраціями церков, птахів, звірів, квітів, включаючи сімейний портрет князя Святослава, де він тримає в руках позолочену книгу. Пам'ятка 1073 року прикрашена вісьмома мініатюрами. Авторський текст постійно пере-

бивається біблійним з метою розтлумачення складних понять Євангелія, Апостола та інших церковних книг; всі статті, що увійшли до нього, мають повчальний, богословський характер, трактують поведінку справжнього християнина. Однак поруч із суто богословськими настановами наявні і історичні оповідання, відомості різного характеру, специфічна теорія поезії, пояснення стилістичних фігур, а також список заборонених творів, з якими автор застерігав від знайомства, бо це були апокрифічна література, твори з язическими елементами тощо. "Ізборник" Святослава 1073 р., що стояв біля витоків руської книжної культури, заслуговує на велику увагу. У нарисі "Южнорусская литература" І. Франко, наголошуючи на популярності деяких церковних і світських збірників Київської Русі, виділяв саме "Ізборник" Святослава: "Характеристической особенностью древней южнорусской литературы является обилие сборников разнообразного содержания, составленных более или менее систематически, с более или менее определенной целью дать читателю в руки энциклопедию самонужнейшего и заменить ему школу. Образцы таких сборников Русь получила из Болгарии (Сборники Святослава 1073 и 1076 гг.)" [6, т. 41, 106]. Публікація "Ізборника" 1073 р. в 1880 році була здійснена на кошти мецената Т. С. Морозова. Вже через три роки український учений О. Бодянский підготував до друку перших 74 аркуші тексту, а 1983 року було здійснено факсимільне видання даної пам'ятки. Крім згадуваних положень, в ній вміщені відомості з філософії, богослов'я, історії, філології, медицини та багатьох інших галузей знання. Як зазначає Д. Чижевський у вступних зауваженнях до підрозділу "Література світська", "світськість" перекладеної, зокрема наукової літератури є лише відносна. В X і XI ст. загальне переконання, що повна гармонія між релігією та іншими сферами духовного життя існує та повинна існувати, було таким міцним, що для розв'язання більшості питань достатньо було послатися на віронауку та її джерело — Святе Письмо" [7, 53].

Найвагоміший пласт "Ізборника" 1073 року посідають "Відповіді Анастасія Синаїта" — розгорнутий звід уривків із біблійних книг і творів відомих візантійських богословів та проповідників. Кільцево обрамляє пам'ятку [на перших і на останніх аркушах] текст одного з перших слов'янських поетичних творів — знаменита "Похвала" великому князю Святославу, що писалася одним і тим же книжником — дияконом Іоанном. Вірші у текстах співпадають між собою, лише подекуди спостерігаються незначні орфографічні неточності:

"Великий серед князів князь Святослав, державний володар, жагою сильною забажав приховану мудрість у глибині книг Премудрого Василя розтлумачити. Звелів мені, немудрому знавцеві, перекласти слова його по-нашому, пильнуючи відповідність думкам його, що, подібно бджолі любодільній (працьовитій), із кожної квітки писаної зібрав і ніби в один сот увів мисленне серце своє і проливає, подібно соту солодкому, із вуст своїх перед боярами для розуміння тих думок, з'являючи їм нового Птоломея, але не вірою, а більше бажанням" [3, 352]. Давньоруський книжник-переписувач апелює до писемних джерел з метою аргументації власних думок і витворює таким чином цілком авторський образ бджоли любодільної. Майстерне вживання даного образу демонструє вільне оперування творами візантійських богословів та проповідників. За жанром "Ізборник" Святослава 1073 р. продовжував традицію діалогічного письменства, яке у формі питань та відповідей давало пояснення важливих аспектів християнської віри, "творив перехідний місток від абстрактних християнських доктрин до народного розуміння християнства і мав значний вплив на усну народну творчість" [2, 105]. Так, у розділі "Що таке везіння" порушується проблема: чи повинен християнин сповідувати везіння? (в оригіналі вжито "вазнь", а в одному зі списків "Ізборника" 1073 року над терміном "вазнь" стоїть примітка "случай"). Під час відповіді на це запитання автор звертається до міфологічного світовідчуття еллінів, що відчували свою залежність від долі — фатуму. "Везіння — слово, що від еллінів назву має, і значить воно те, коли без промислу світ побудований... І той, хто вірує, як безрозумні елліни, в те, що все, що з людиною відбувається, випадковим є, — в хворобу упадуть" [3, 352]. На противагу цій сліпій силі висувається ідея Божественного промислу, що має за мету врятувати людство: "Християни ж Бога сповідують, який улаштовує все і опікується всім. А хто сповідує везіння, то відпаде від вчення християнського... Всі вони, наче хмиз, у вогні згорять, не врятують своєї душі від полум'я" [3, 353]. Отож життя, як твердить автор, слід вивіряти за Божественним Писанням, що є єдиною істиною людського життя, а не покладатися на випадковість.

До "Ізборника" входить і так званий "Філософський трактат", що базується на положеннях "Метафізики" та "Категорій" Арістотеля. Ці праці Арістотеля були використані у коментарі Порфірієм Тірським для боротьби з язическими поглядами, різними релігійними і еретичними рухами. Даний трактат складається з окремих текстів фі-

лософського наповнення ("Про різницю між сутністю і еством", "Про випадкове", "Про особистість", "Про індивідуальне", "Про кількість і якість" та інші). Кожна із зазначених статей створює своєрідний мікроклімат філософських, світоглядних поглядів у вітчизняній культурі XI ст.: "Особистість є те, що своїми діями та властивостями виявляє себе і відрізняється від одноприродних йому, демонструючи тим свій вияв. Наприклад, Гавриїл, що бесідує з Богородицею, був одним з янголів, єдиним, який прийшов бесідувати, відрізняючись від єдиносущних йому янголів тим, що прийшов на місце це, і тим, що бесідував.

І Павло, коли на східцях проповідував, був одним з людей, що властивостями і діями своїми од багатьох людей одрізнявся. Тож, з огляду на дію, складаємо уяву про когось.

Особистістю називається те, що є дією..." [3, 353-354]. В даному уривку згадується постать апостола Павла, що проповідував на сходах Єрусалимського храму.

Розгорнуті положення філософських категорій допомагали читачеві наблизити незрозумілі поняття до потреб тогочасної дійсності, надавали прозорість і доступність вжитим термінам. Це яскраво доводять статті "Про різницю між сутністю і еством". Перша з них належить Максиму Чорноризцю: "Максима про розрізнення сутності і ества за зовнішніми (філософами)". Автор зазначеного тексту Максим Сповідник [580-662 рр.] — візантійський богослов, один з найвизначніших церковних діячів. Другий трактат "Теодора, пресвітера Раїтуїського про тих же" належить перу сучасника Максима Сповідника і містить характеристику основних категорій і понять філософії: "Сутність є основа, немов матерія речей. Випадкове ж в сутності споглядається. Є, скажемо, тіло і форма його. Тож не тіло у формі (перебуває), а форма в тілі, бо тіло є сутність, а форма — випадкове.

Так і щодо душі і мудрості. Не душа перебуває в мудрості, а мудрість в душі. Тому й не кажуть: тіло форми і душа мудрості, а форма тіла і мудрість душі. Бо душа — сутність, а мудрість випадкове. Коли втрачається душа, зникає й мудрість, а як мудрість втрачається, не втрачається душа. Здатна бути душа без мудрості.

Таким чином, все, що є самоіпостасним і в собі, а не в іншому має буття, є сутність. Бувають сутності тілесні і безплотні. Тілесні — земля, вода, повітря, вогонь і те, що складено з них: каміння, рослини, одушевлене тіло. Безплотні ж — янгол, розумна душа. І все

це, як сказано, сутностями нарікається, Творець же їх — Бог" [3, 355-356]. Без сумніву, такі розгорнуті філософські твердження сприяли духовному зросту читачів, формуванню їх етичної свідомості.

Зміст даного збірника не обмежується лише філософсько-релігійною тематикою, а виступає проявом рівня уподобань та освіти тогочасного суспільства, "література, що нам тепер здається занадто релігійно та церковно забарвленою, з погляду того часу відповідала вимогам науковості" [7, 53]. Тож і для наших часів цікавими видаються уривки з твору Іоанна Дамаскіна про знаки Зодіаку і про назви місяців у різних народів — перший відомий у Київській Русі збірник з астрономії.

Особливий інтерес становить стаття візантійського письменника IX ст. Георгія Хуровська "Про образи", яка знайомила читачів з елементами теорії літератури. За свідченням О. Бандури і Г. Бандури, "це вільний переклад досить значного за обсягом (до семи сторінок) дослідження "воо^і СЪегаѠвкі сіе йѡиг18" викладача граматики в Константинопольській вищій школі, автора декількох праць з поезики і стилістики (IX ст.)". Давньоруський книжник-переписувач згідно з тогочасною традицією мав право відтворювати писемні джерела досить вільно, вносити свої уточнення і доповнення, переробляти окремі місця, додавати свій місцевий мовний лад. У зазначеній праці невідомий перекладач створив класифікацію літературознавчих категорій, провів перелік різних тропів. Зокрема подаються слов'янські відповідники тропам: "інословіє (алегорія), "пръводъ" (метафора), "лихоръчьє" (гіпербола), "пругание" (іронія), "видъ", "поіграніє" (сарказм), "съприятіє" (синекдоха), "сътвореніє" (порівняння); стилістичним фігурам: "пръходьное" (інверсія), "округлословіє" (перифраза), "нес-татъкъ" (еліпсис) тощо. В цілому Георгій Хуровська виділяє 27 видів творчих образів. Це практично всі відомі за часів античної Греції і стародавнього Риму тропи та фігури поетичного синтаксису. Заслугує на увагу намагання автора подати визначення цих літературознавчих категорій. Зокрема, "пръводъ" (метафора) — перенесення (значення) одного слова на інше. Є 4 способи (перенесення): від живого до живого, від неживого до неживого, від живого до неживого, або від неживого до живого" [3, 358]. Далі автор до кожного з визначень додає по кілька прикладів, що розкривають сутність відповідного поняття: "Це коли хто царя назве пастухом людей. Бо пастух насправді той, хто пасе овець. Обидва ж є істотами живими — і цар, і пастух овець. Від неживого до неживого — якщо хто, жар

сховавши в попелі, говорить, сім'я вогняне зберігаю; або скаже: велике полум'я виливається з дерева, хоча вилитися може лише рідина. Від живого до неживого, — якщо хто гірську вершину називає тім'ям або головою, бо тім'я і голова є по суті живими. Від неживого же до живого, — якщо сказати: море задумливе або хвилюється, оскільки "думати" і "хвилюватися" можуть лише живі істоти" [3, 358]. Такі розгорнуті приклади давали більш конкретне уявлення про тропи та фігури поетичного синтаксису, свідчили про універсальність та талановитість автора і відігравали значну роль у процесі становлення вітчизняної теорії літератури. Звернемось до слов'янського відповідника такої стилістичної фігури як "ізобіліє" (плеоназм). В "Ізборнику" Святослава ми знайдемо таке трактування: "буває, коли до мови додаються слова, що не змінюють її (сенсу), наприклад: "супротивник" і "ворог". Це повторення слова призначено для посилення. Так, говорячи про добре відому справу, можна сказати: "чи бачиш цю справу, бачиш? — двічі повторюючи слово "бачиш". Або, вказуючи на продовження гріха, говорять: "гріх — це зло, зло!" [3, 362]. Отже, риторика проявляється тут як спосіб аргументації, своєрідної взаємодії з читачем: на основі відомого повідомити про нове, невідоме. Це стосується і вже згадуваної у кінці "Ізборника" Похвали, що розташована тут на двох аркушах, де кожен вірш виділений і гарно оформлений, як і повинно було бути в книзі, призначеній для князя. Похвала замикає риторичне кільце твору. Однак, поруч із суто риторичними настановами в "Ізборнику" Святослава 1073 року спостерігаються елементи світського втручання у високоморальну та етичну життєву філософію, якою церква доводила своє право на існування.

В умовах християнізації Русі увиразнювалась потреба літературності, залучення до книжного вчення. Здобути ж знання допомагали згармонізувати інтелектуальне й культурне життя людини. Побутовуючи як "книжне почитання", "Ізборник" став невіддільною частиною того культурно-духовного надбання, яким завдячуємо прилученню руської еліти до християнського світу, зробив доступними для давньоруського читача культурні досягнення сусідніх країн, поширював його розумові, моральні та художні орбіти. Він прищеплював нові почуття, нові поняття, розширював горизонти знань.

"Ізборник" Святослава 1073 року, джерело енциклопедичного характеру, можна вважати одним із найдавніших здобутків перекладацької діяльності східнослов'янських книжників доби високого Середньовіччя. Отже, це було не просте наслідування, а творче

переосмислення канону. Пам'ятка засвідчила унікальний зв'язок між літературою візантійського походження та літературою Київської Русі.

Література

1. Бандура О., Бандура Г. "Ізборник Святослава" // Українська література в загальноосвітній школі. — 1999. — №2. — С. 12-19.
2. Возняк М. С. Історія української літератури. — Львів, 1978. — Кн. 1. — 558 с.
3. Золоте слово // Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть. — К., 2002. — Кн. 1. — 784 с.
4. Еремін І. П. О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературе IX-XII вв. // Литература древней Руси. — Москва, 1996. — 258 с.
5. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — 186 с.
6. Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1986. — Т. 41. — 688 с.
7. Чижеєвський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — 450 с.